

ОСНОВОПОЛОЖНІ ІДЕЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА Б. М. ЧИЧЕРІНА

З'ясовано засадничі природно-правові ідеї відомого вченого Бориса Миколайовича Чичеріна. Проаналізовано його ґрунтовну філософсько-правову працю «Філософія права», яка розкриває первинні ідеї утворення та формування філософії права у вітчизняній науці.

Висвітлено авторський погляд на філософсько-правові явища тогочасного суспільства та державності, що дає змогу усвідомити певні правові моделі співіснування різних явищ у розвитку держави. Зауважено, що домінуюче значення у становленні та функціонуванні нашого суспільства повинні мати природні та правові підвалини у процесі регулювання суспільних відносин.

Ключові слова: природно-правові ідеї, філософія права, Б. М. Чичерін, лібералізм, консерватизм, людська особистість.

Постановка проблеми. Більшість природно-правових ідей, які слугують основою сучасного розуміння філософії права, ґрунтуються на дослідженнях минулого. І це не дивно, адже основоположні та ґрунтовні міркування, які сьогодні також залишаються актуальними, містяться саме в працях відомих учених минулого. А, як відомо, хто не знатиме минулого, не в змозі досягнути та побудувати майбутнє. Тому для усвідомлення та розуміння певних тенденцій розвитку філософії права у вітчизняному теоретико-філософському просторі ми звернулися до надбань відомого науковця та філософа права Бориса Миколайовича Чичеріна, який за допомогою праці «Філософія права» допоможе повноцінно уявити та зрозуміти основні критерії своїх міркувань щодо формування та розвитку природно-правової науки.

Стан дослідження. Оскільки життєвий досвід Б. М. Чичеріна був достатньо ґрунтовним і творчим, особливо у науці, то, безперечно, його здобутками цікавилася наукове товариство, зокрема, такі вчені та юристи, як В. Д. Зорькін, Е. М. Мошляков, А. В. Поляков, Е. М. Трубецький, С. І. Фішер та інші, про що свідчать їхні наукові статті, монографії та публікації.

Ураховуючи здобутки науковців у окресленій сфері, мета статті – дослідити та з'ясувати філософсько-правову сутність і основоположні природно-правові ідеї в науковій діяльності відомого філософа права Бориса Миколайовича Чичеріна. Для повного досягнення мети потрібно

з'ясувати значення та сутність природи його діяльності та засадничої праці вченого – «Філософії права», що повною мірою дасть змогу усвідомити потребу філософсько-правової значущості його ідей для сучасного розвитку нових правовідносин і природно-правової науки.

Проблемним залишається питання щодо ефективності природно-правових постулатів вченого під час формування та реалізації сучасних суспільних відносин, які створюються в межах Української держави та права.

Виклад основних положень. Правові погляди науковця, як було зазначено, ґрунтувалися на метафізичних засадах [1, с. 17]. Під метафізикою він розумів раціональні початки пізнання в душі гегелівського панлогізму (з грец. «пан» – усе, повсюдне панування логіки, що висловлює загальний характер діалектичного розвитку німецької філософії [2, с. 38]), в якому Б. М. Чичерін бачив «минуле слово ідеалістичної філософії» [3, с. 82].

На відміну від представників позитивізму, які знаходили в позитивному праві критерії для визначення прав і обов'язків осіб підкорятися законодавцю, Б. М. Чичерін вважав, що для цього потрібні вищі керівні засади, а їх може надати тільки філософія. Думки Б. М. Чичеріна згодом були втілені і в творчості та діяльності польського правника Едварда Дембовського, який, хоч і був прибічником і пропагандистом Р. Гегеля, проте виступав із критикою «еклектизму» його філософії, в якій вбачав спробу примирити суперечливі елементи – «існуюче зло з прогресом» – відтак прийти до теоретичного виправдання зла [4, с. 77].

Е. Дембовський підкреслював необхідність нового філософського синтезу, в якому гегелівська діалектика з властивим їй принципом заперечення була б об'єднана з визнанням революційної активності мас як основної спрямовувальної сили історичного процесу. Спроба створення такого синтезу була здійснена під впливом ідей «філософії творчості» Л. Фейербаха та викладена Е. Дембовським у «Думках про майбуття філософії» (1845) [5, с. 15].

У «філософії творчості» виражено прагнення звільнитися від гегелівського панлогізму – центр творчого розвитку зміщується з ідеї на буття, що «відчуває дійсність». У душі соціалістичних ідей Е. Дембовський, як і Б. М. Чичерін, розвивають учення про процес «усуспільнення», згідно з яким сутність історії, права та свободи полягає в розширенні суспільної свободи: ця свобода реалізується у політичному і соціальному звільненні народних мас через відміну приватної власності.

Насправді в кожній раціоналістичній системі, з якої б позиції її не досліджували, залишається щось таке, що вислизає від пізнання,

видається недоступним для аналізу і несумісним із розумною свідомістю. За будь-якого раціонального осмислення змісту нашої свідомості в ньому утворюється залишок, який заважає йому як щось чуже і дане, і яке не осмислюється розумом. В основі будь-якої речі – щось недосліджене, «таємне» [6, с. 61]. Це «таємне» завжди перед нашою увагою, однак саме його, хоча і прагнемо, але ніколи не можемо повністю осягнути. У глибині «цього таємного» міститься щось незвідане, про яке нічого більше не знаємо, крім того, що воно існує.

У науковій роботі «Філософія права» Б. М. Чичерін відтворює гегелівський підхід до права як розвитку ідеї свободи, реалізації вільної волі [3, с. 83]. У цьому зв'язку він різко критикує утилітаристські теорії, які отожднюють право з інтересом, з політикою сили або із законом, виданим і встановленим державою. Нині утилітаристські теорії пройшли чималий шлях для вдосконалення. Проте ні утилітаризм дії, ані утилітаризм правил чи норм під час свого історичного розвитку та задля досягнення суспільних позитивних інтересів у сфері права не досягли певного компромісу [7, с. 112].

Водночас, повертаючись до ідей вченого, який вважає гегелівську філософію права протилежною до ліберальної теорії, яка не зосереджує свою увагу на особистості людини, також наголошує на тому, що особа як носій духу – лише явище, яке минає і має загальну духовну субстанцію, що може виражатися в об'єктивних законах і установах. У такому разі, на нашу думку, індивід позбавлений самостійності і буде завжди під державою, тобто нею підкорений, а це сьогодні суперечить основним природно-правовим теоріям буття людини та її діяльності в соціумі й державі.

Науковець, не погоджуючись із позицією гегелівської філософії права, не усвідомлюючи повне значення свого творчого доробку для майбутніх поколінь, намагається дослідити основні засади філософії права з позиції ліберально-індивідуалістичної позиції. Ідея свободи в його теорії розвивається за трьома ступенями:

- 1) зовнішній прояв свободи – право;
- 2) внутрішнє вираження свободи – моральність;
- 3) навколишня (громадська) свобода особи – перехід персональної моральності (внутрішньої свободи) в об'єктивну (право) і поєднання її з громадською позицією (Сім'єю, громадянським суспільством, церквою і державою). Недарма категорія «Сім'я» зазначена з великої літери. Це підкреслює важливе та піднесене ставлення вченого до зазначеної категорії, що неодноразово демонструється в його працях).

Також у своїй статті «Різні види лібералізму» Б. М. Чичерін [3, с. 93], надавши першу в історії вітчизняної правової та політичної думки «класифікацію» лібералізму, позначив «головні ліберальні напрями, які виражаються в суспільній думці». Вчений на засадах буття людини виділив три види лібералізму, надавши їх природно-правову характеристику, актуальну, на наш погляд, і сьогодні:

1) «вуличний» лібералізм натовпу, охлократії, схильної до політичних скандалів, для якого характерна відсутність терпимості і поваги до чужої думки, самозамилування власним «хвилюванням», – «неправомірний вияв дій, а не прояв волі» [8, с. 73];

2) «опозиційний» лібералізм, притаманний будь-яким реформаторським починанням, систематично викриває владу і у дійсних, і в надуманих помилках, «що насолоджується блиском свого аппозиційного становища», «що критикує заради критики» («скасувати, знищити – вся його система») і розуміючий волю «лише з негативного боку» [3, с. 110];

3) «охоронний» лібералізм, що містить позитивний зміст і орієнтований на здійснення реформ з урахуванням усіх соціальних верств на основі їх взаємних компромісів, з опорою на сильну владу, відповідно до природно-правової історії суспільства та держави. «Сутність охоронного лібералізму – в примиренні початку волі з початком влади і закону» [9, с. 35].

Для філософсько-правових поглядів Б. М. Чичеріна характерне їх заснування на триєдності основ співжиття – волі, влади і закону, рівноцінних і нероздільних. Їхня гармонійна угода, на думку вченого, допускає суспільну єдність, а для цього необхідна природно-правова єдність державно-правових явищ у житті людей. Останнє можливо лише за позитивної єдності влади, а не в її поділі. Найкраще, як вважав Б. М. Чичерін, це досягається за такої «змішаної форми правління», як конституційна монархія, яка є політичним ідеалом для мислителя. Саме такій формі правління вчений надавав перевагу.

Висвітлювати власні філософсько-правові погляди Б. М. Чичерін розпочинає з дослідження людської особистості, адже «не знаючи природи і властивостей людської особистості, ми нічого не зрозуміємо в суспільних відносинах» [3, с. 45]. Б. М. Чичерін аргументував: «Як істота, що володіє розумом і волею, людина є суб'єктом. Природа буття суб'єкта, що лежить в основі всіх явищ внутрішнього світу, не підлягає ні найменшому сумніву». Це є основоположним постулатом його природно-правової концепції, який ґрунтується на думці, що жодними доводами не можна спростувати створення власного «я», що має значення для всього світу.

Розглядаючи поняття природи особистості, Б. М. Чичерін виділяє її основні властивості: «Джерело гідності людини і всіх її чеснот очевидні з вимог, що носить особистість у собі (Абсолют). На нашу думку, саме це джерело – основа метафізичної природи суб'єкта (людини), яка вище над іншими фізичними світами і робить його гідною істотою, що має природну значущість сама собою і вимагає поваги до себе. «Природа особистості – прототип наріжного каменю всього суспільного будинку», – підкреслював учений [3, с. 54].

Здійснюючи послідовні дослідження в цій сфері, мислитель зробив висновок, що позитивізм, як і матеріалізм, призводить до руйнування ідеї права, бо для нього не існує суб'єкта – носія істинної цінності, а відбувається певною мірою прирівнювання особи до речей. Визнаючи в людині духовне начало, можна визначити непорушну межу між особами та речами та, безперечно, домінуюче начало першого. Тому ідея людської свободи виправдовується безумовною гідністю людської особистості. Свобода стає знаряддям безумовного, втілюється в людині й відображає духовний, моральний бік її сутності.

Допоки людина стоїть на шаблі без гідності, вона може робити будь-яке зло, інколи не замислюючись про це (керуючись своїми тваринними потягами). Але щойно особистість усвідомлює себе вільною та пізнає свої внутрішні позиції, самого себе (пізнає Абсолют, який є в кожній людині), то може діяти в межах цього внутрішнього самовизначення. Проте схильність до зла також є й природженою властивістю людини. Але людина, зважаючи на висловлювання Б. М. Чичеріна, може і повинна своїми вчинками підпорядковуватися розумному закону, що і призводить до домінування розуму у зовнішньому світі, де можуть створюватися та реалізовуватися саме природно-правові норми.

Ще одним філософсько-правовим об'єктом розгляду вченого є свобода людини. Поняття свободи, на думку Б. М. Чичеріна, людина отримує з власного внутрішнього досвіду, усвідомлення того, що різні дії залежать від людини, а не диктуються ззовні.

«Вся християнська релігія, – зазначає учений, – заснована на понятті про внутрішню свободу людини: навіть гріх розуміється як акт вільної волі людини», тобто її власний вибір чини так, а не інакше. Б. М. Чичерін стверджує, що «всі люди у всі часи вважали себе вільними, бажали бути вільними, здатними робити те, що хочуть, слідувати чомусь за власним покликом» [3, с. 182]. Такими же визнають їх усі законодавства у світі.

За природою людина може, звертаючись до юридичного закону «як до вільної суті», виконувати його, але може й порушувати його. На

визнанні природи свободи засновані сумісні правові поняття провини і відповідальності. На нашу думку, таку ж природу можна простежити і в моральному законі, до якого звертається людина як до належної потреби та вимоги вибору своєї свободи. Вимога може бути пред'явлена тільки вільному за сутністю, яка може ухилитися від закону. Насправді, внаслідок людської природи недосконалості, завжди більш-менш від нього ухилиється. «На вільному виконанні закону заснована моральна гідність людини» [10, с. 18]. Воля людини, яка діє в зовнішньому світі, повинна залишатися вільною, тобто бути незалежною від зовнішніх визначень, зважаючи на свої внутрішні спонукання, орієнтуючись на властиві їй розумні природні основи.

Вищий ідеал свободи для Б. М. Чичеріна – це коли воля людини одночасно панує і над своїми діями, і над своїми визначеннями [11, с. 55]. Здатність людини відволікатися від будь-якого приватного визначення полягає в тому, що він містить ідею абсолютного. Свобода, яка прагне до здійснення абсолютного закону в людській діяльності, визначається Б. М. Чичеріном як свобода моральна. Ця свобода ґрунтується на свідомості абсолютного.

Розглядаючи свободу кожної людини окремо, потрібно зауважити, що кожна особистість має свою свободу і прагне розширити її межі, але необхідно, щоб свобода одного не перешкоджала свободі інших, щоб кожна особистість могла вільно розвиватися і були встановлені ґрунтовні правила спільного існування та суперечок. Саме тому, підкреслював Б. М. Чичерін, право як взаємне обмеження свободи під загальним законом становить невід'ємну приналежність усіх людських суспільств [12, с. 68].

Висновок. Проаналізувавши природно-правову працю вченого, робимо висновок, що природне право повинно функціонувати поруч із державою. На прикладі поглядів ученого на суб'єктивне та об'єктивне право, які він нерозривно взаємопов'язує, можна визначити природу свободи тільки тоді, коли вона стає правом, освячена позитивним законом. Закон же визнає і визначає свободу (зовнішню). Отож, Б. М. Чичерін у своїй філософсько-правовій концепції виступає захисником індивідуалізму. Індивідуалізм Б. М. Чичеріна виявляється також через категорію «справедливість», яка виражається ще в одній природно-правовій категорії – «рівність». Справедливість, на думку Б. М. Чичеріна, – початок, який очевидний із природи людської особистості, а рівність є початком, відповідно до якого загальний закон однаково розповсюджується на всіх, установлює загальні для всіх норми і однакові способи набуття прав. У цьому – рівність перед законом.

Однак, продовжуючи свої природно-правові міркування про рівність і нерівність, Б. М. Чичерін формулює загальне положення про те, що свобода природно і свідомо призводить і до нерівності, а тому, визнаючи свободу, не можемо не визнати і її впливів на наслідки. Із початком свободи завжди органічно пов'язані ідеї Б. М. Чичеріна про консерватизм, які він намагається розкрити через роль і значення особистості в суспільстві, і які мають персоналістичний характер.

Розглядаючи природу свободи, Б. М. Чичерін убачав її у початку рівності всіх перед законом, що може бути лише формальною умовою громадянської свободи. Змістом її були різні права як необхідні наслідки. Для вченого залишалось аксіомою те, що будь-яка людина має права, оскільки за природою вона є вільною особистістю. Але визначення цих прав і встановлення їх меж не може залежати від особистого розсуду кожного, як не може залежати і від «незмінних» вказівок природного закону, а тільки від публічної влади, яка може встановлювати правила, обов'язкові для всіх. Влада повинна керуватися не тільки взаємним ставленням свободи окремих осіб, а й вимогами суспільної користі, яким завжди і скрізь підпорядковується особиста свобода. Тому межі прав не становлять непорушний кодекс. Вони за сутністю мінливі і рухливі, залежно від стану суспільства і вимог державного порядку.

Ідеї та роздуми відомого вченого не завжди зрозумілі, однак критично осмислені і очищені від упередженості і політичних симпатій автора, а також часу, в якому він жив і творив. Вони сповнені здорового сенсу, містять глибоке розуміння природного права. У цьому розумінні спадщина Б. М. Чичеріна та його «Філософія права» слугували початком відродження природного права і були високо оцінені іншими вченими.

1. Трубецької Є. М. Вчення Б. М. Чичеріна про сутність і сенс права / Є. М. Трубецької // Питання філософії та психології. – 1905. – Кн. 80. – С. 10–21.

2. Шептулін А. П. Діалектичний метод пізнання / А. П. Шептулін. – К., 1983. – 182 с.

3. Чичерін Б. М. Філософія права / Б. М. Чичерін. – М., 2000. – 245 с.

4. Нарський І. С. Світогляд Едварда Дембовського / І. С. Нарський. – М., 1994. – 93 с.

5. Пісма А. Декілька думок про еkleктизм. Вибір. твори прогресивних польських мислителів / А. Пісма. – М., 1958. – Т. 3. – 212 с.

6. Виндельбанд В. Історія нової філософії в її зв'язку із загальною культурою та окремими науками / В. Виндельбанд. – М., 2000. – 198 с.

7. Алексеева Т. А. Современные политические теории / Т. А. Алексеева. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. – 479 с.
8. Фішер С. І. Витоки формування ідей філософії права Б. М. Чичеріна / С. І. Фішер // Гуманітарний вісник ВТУ. – 2002. – № 2. – С. 17–25.
9. Гнатюк О. Л. Охоронний лібералізм Б. М. Чичеріна і ліберальний консерватизм П. Б. Струве: порівняльний аналіз / О. Л. Гнатюк // Питання філософії. – 2006. – № 1. – С. 34–42.
10. Зорькін В. Д. Чичерін / В. Д. Зорькін. – М., 1984. – 134 с.
11. Поляков А. В. Ліберальний консерватизм Б. М. Чичеріна / А. В. Поляков // Правознавство. – 1993. – № 5. – С. 53–60.
12. Мошляков Є. М. Чичерін один з основоположників політичної науки в Росії / Є. М. Мошляков // Вісник Московського університету. – 2004. – № 2. – С. 67–74.
13. Нерсисянц В. С. Філософія права / В. С. Нерсисянц. – М., 2007. – 372 с.

Гырыла И. М., Савайда Е. И. Основопологающие идеи философии права Б. Н. Чичерина

Статья посвящена исследованию основополагающих естественно-правовых идей известного ученого Бориса Николаевича Чичерина. Проанализирован его фундаментальный философско-правовой труд «Философия права», который раскрывает первичные идеи образования и формирования философии права на поприще отечественной науки.

Характеризуется авторское виденье философско-правовых явлений тогдашнего общества и государственности, которая дает возможность осознать определенные правовые модели сосуществования разных лиц в развитии государства. Доминирующее значение в становлении и функционировании нашего общества должно отводиться естественным и правовым основам в процессе регулирования общественных отношений государства.

Для ученого была неприемлемой концепция, утверждающая, что единственной границей свободы есть свобода другого человека. В соответствии с этой индивидуалистической точкой зрения мыслителя закон может запретить лишь то, что может нанести урон другим. Но такой порядок не только не оправдывается ни историей, ни умозрением, но попросту немислим в реальной жизни.

Ключевые слова: *естественно-правовые идеи, философия права, Б. Н. Чичерин, либерализм, консерватизм, человеческая личность.*

Gyryla I. M., Savayda Ye. I. Basic ideas of the philosophy of law of B. N. Chicherin

The article is sanctified to research of fundamental naturally-legal ideas of well-known scientific Boris Nikolaevich Chicherin and his sound philosophical-legal labour «Philosophy of law», that exposes the primary ideas of education and forming of philosophy of law on walks of life of home science.

Characterized the author's vision of the philosophical-legal phenomena of contemporary society and statehood, which allows the realization of certain legal models of coexistence of different persons in the development of the state. Dominant role in the formation and development of our society must be natural to the legal framework in the process of public relations.

For a scientist conception was unacceptable in accordance with the that only border of freedom there is freedom of other man. In connection with this individualistic point of view of thinker a law can forbid only what a damage can inflict other. But alas such order not only proves to be correct neither history nor speculation, but simply unthinkable in the real life.

Examining nature of freedom of B.N. Chicherin saw in beginning equality all before a law that can be only the formal condition of civil liberty. The table of contents of her were those different rights that followed from her as necessary consequences. For a scientist remained an axiom that any man has rights, as on the nature she is free personality. Inheritance of scientist and his «Philosophy of law» served beginning of revival of absolute law and was highly valued by many scientists.

Key words: *naturally law ideas, philosophy of law, B. N. Chicherin, liberalism, conservatism, human personality.*

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

УДК 340.12

**О. В. Гришук,
Д. І. Попов**

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВОГО УГЛЯДУ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Проаналізовано місце природного права у реалізації принципу верховенства права та його застосування під час здійснення судового угляду. Відображено застосування природного права як додаткового засобу аргументації судового рішення під час здійснення судового угляду (норми моралі, звичаї, традиції, принципи права). Розглянуто застосування природного права у здійсненні судового угляду у випадках: 1) прогалин у законодавстві; 2) законодавчих колізій; 3) наявності неправових законів.

Ключові слова: *природне право, судовий угляд, принцип верховенства права, суддя, справедливість, правосуддя, правосвідомість.*

Постановка проблеми. На етапі розбудови правової держави в Україні одна з визначальних ролей належить суду, який здійснює свої